

ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКОВОЇ МОЛОДІ ПРИКАРПАТТЯ В КОНТЕКСТІ МІЖКУЛЬТУРНИХ КОМУНІКАЦІЙ ПРИКОРДОННЯ СХІДНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ОПИТУВАННЯ УЧНІВ ВИПУСКНИХ КЛАСІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ)

IDENTITIES OF ADOLESCENTS OF THE PRECARPATHIAN REGION IN TERMS OF CROSS-CULTURAL COMMUNICATION OF BORDERLAND AREA OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE (BASED ON THE SURVEY OF STUDENTS OF GENERAL SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS)

У статті презентовано результати дослідження «Ціннісні орієнтації учнів випускних класів м. Івано-Франківськ», проведеного Навчально-науковим центром соціологічних досліджень Прикарпатського регіону ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Подано дані опитування щодо набору ідентичностей учнів випускних класів м. Івано-Франківська в контексті міжкультурної комунікації прикордоння Східної та Центральної Європи. Розглянуто громадянську, родинну, регіональну, геополітичну, релігійну та політичну ідентичності. Проаналізовано відповіді випускників загальноосвітніх навчальних закладів м. Івано-Франківська в контексті думок дорослого населення країни загалом. Сформувано висновок про наявність ознак культурної травми в структурі ідентичностей підліткової молоді прикордоння.

Ключові слова: підліткова молодь, ціннісні орієнтації, ідентичність, аксіодискурс, прикордоння, міжкультурна комунікація.

В статті представлені результати дослідження «Ценностные ориентации учащихся выпускных классов г. Ивано-Франковск», проведеного Учебно-научным центром социологических исследований Прикарпатья ДВНЗ «Прикарпатский национальный университет имени Василя Стефаника». Представлены данные опроса по набору идентичностей учеников выпускных классов г. Ивано-Франковск в контексте

межкультурной коммуникации приграничья Восточной и Центральной Европы. Рассмотрены гражданская, семейная, региональная, геополитическая, религиозная и политическая идентичности. Проанализированы ответы выпускников общеобразовательных учебных заведений г. Ивано-Франковск в контексте оценок взрослого населения страны в целом. Сформулирован вывод о наличии признаков культурной травмы в структуре идентичностей подростковой молодежи приграничья.

Ключевые слова: подростковая молодежь, ценностные ориентации, идентичность, аксиодискурс, приграничье, межкультурная коммуникация.

The article is devoted to the results of the study "Value orientations of Ivano-Frankivsk's general secondary institutions students" conducted by the Educational and Scientific Center of Sociological Research of Precarpathian region of SHEI "Vasyl Stefanyk Precarpathian National University". The survey data is been presented in the intercultural communication theory conceptual frame. A number of identities are been examined in the article. The Ivano-Frankivsk teens' answers in the perspective of Ukrainians' believes are been analyzed. It has been concluded that it is cultural trauma that has influenced borderland teens' identities.

Key words: Adolescents, Value Orientations, Identity, Axiological Discourse, Borderland, Intercultural Communication.

УДК [37.091.212:314.151](477.52/.6+477.8)

Максимович О.В.

к. філос. н., доцент,
директор Навчально-наукового
центру соціологічних досліджень
Прикарпатського регіону
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника,
докторант кафедри соціології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Актуалізація наукового вивчення проблематики прикордоння відбулася наприкінці ХХ століття внаслідок докорінних змін у геополітичній структурі Європи та СРСР. Євроінтеграційні процеси, з одного боку, та реалії розпаду СРСР – з іншого, призвели до появи нових самостійних держав, формування нового прикордонного регіону, у зв'язку з чим проблема наукового осмислення й концептуалізації понять кордону та прикордоння набула особливого значення. Актуальність проблематики наукового вивчення українського прикордоння Східної та Центральної Європи шляхом вивчення саме підліткової молоді зумовлена низкою чинників. Із гносеологічного погляду помітна потреба в теоретичному переосмисленні

концептів «кордон» і «прикордоння» з урахуванням реалій глобалізації, примноження інформаційного потенціалу суспільств, що зумовило деструкцію епістемологічного потенціалу терміну, кризу його усталеного трактування і, як наслідок, теоретико-методологічну дисфункцію в разі спроби застосування в реаліях сьогодення. З погляду онтологічного особливої актуальності набувають вивчення та практична імплементація таких стратегій і тактик розвитку прикордонних територій, які сприятимуть їх максимальній ривновазі, запобігаючи потенційним конфліктним ситуаціям, сприятимуть успішній інтеграції України до європейського соціального простору. І в цьому сенсі вивчення соціальних ідентичностей саме підліткової

молоді в розрізі факторів її формування становить своєрідний «стрибок у майбутнє», позаяк вивчення дискурсу ідентичностей цієї групи сприятиме виробленню ефективної стратегії розвитку регіону, практична імплементація якої формуватиме соціальні й економічні умови пришвидшення темпів його економічного зростання, з одного боку, та ефективнішого впровадження принципів демократичної розбудови суспільств – з іншого. Ураховуючи, що на території Прикарпаття частка респондентів, родичі яких тимчасово або постійно перебували на заробітках за кордоном протягом останніх півроку, сягає 55% [1], актуальність міжкультурної комунікації для підлітків є вкрай важливою, позаяк саме вони, з одного боку, стають об'єктом впливу міжкультурного спілкування, привнесеного їхніми батьками, родичами, знайомими; з іншого – страждають від браку батьківської уваги й опіки, іноді маргіналізуючись чи вдаючись до девіантних форм соціальної поведінки.

«Виклик ідентичності» – саме такою, на думку Е. Еріксона [2], є ключова дилема підліткового періоду соціалізації, в межах якого підростаюча особистість веде боротьбу проти зсуву ідентичності, що є наслідком соціально-статусної та рольової дифузії суспільства, в простір її аксіологічної самоідентифікації. А за умови, що соціалізація підлітка відбувається в соціокультурному просторі «перехідного пограниччя» («Transient Borderlands») [3], тобто на території, що характеризується складною історією належностей та ідентичностей, конфліктів і тривалим історичним співіснуванням різних суспільств, виклик ідентичності підліткового віку соціалізації, а отже, і боротьба за набуття власної ідентичності постають більш багатоманітними, зсуви ідентичності й соціокультурна дифузія відображають синхронний вплив декількох суспільств водночас, що експлікується в амбівалентності ціннісного дискурсу та суперечливості соціальних практик молодіжних спільнот «перехідного пограниччя». Сказане особливо актуалізується у випадку соціалізації підліткової молоді прикордоння Східної та Центральної Європи, позаяк від характеру і змісту ідентичностей підліткового покоління цього регіону суттєво залежить його стабільність та економічна ефективність.

Як зазначають автори монографії, присвяченої проблематиці ідентичності української молоді, «актуалізація проблеми ідентичності, що притаманна для більшості країн сучасного світу, спричинена, на думку багатьох аналітиків, перш за все потужним поступом процесу глобалізації, який змушує й окрему людину, й етнокультурні групи, й національні держави переоцінювати своє міс-

це в глобальному суспільстві, формування якого стає все більш помітним та відчутним» [4, с. 9]. І далі: «... хоча глобалізація, дійсно, може розглядатись як всезагальна підстава актуалізації ідентифікаційних процесів, існуючі майже в кожній країні специфічні особливості соціокультурної ситуації стають не менш, а в окремих випадках й більш значущими обставинами, що спонукають особистість до самовизначення свого місця в соціальному просторі, пошуку тих груп та спільнот, ототожнення з якими надає відчуття «ми» [4, с. 9]. У випадку України такими обставинами є, зокрема, низка реалій процесу конституювання незалежної держави, що консолідує принципові перетворення всередині суспільства, з одного боку, й інтенсифікує потребу розбудови добросусідства та партнерства з країнами прикордоння – з іншого.

Звернувшись у дослідженні саме до підліткової молоді прикордоння Східної та Центральної Європи як об'єкта вивчення, ми керувались такими аргументами:

– *по-перше*, як уже зазначалося вище, ця вікова група переважно не представлена в національних і міжнародних проектах репрезентативних опитувань, позаяк вони переважно включають повнолітніх респондентів, а проте, як засвідчують реалії сьогодення, в тому числі й в Україні, саме ця вікова група виявляється в недалекому майбутньому (3–5 років) чи не найактивнішою спільнотою інноваційних перетворень;

– *по-друге*, підлітки, будучи вагомим демографічним капіталом українського суспільства, з високою часткою вірогідності в короткотерміновій перспективі (до 5 років) становитимуть основу найбільш численної та соціально активної групи молоді (студентства) не лише в Україні, а й поза її межами, формуючи міжкультурний простір комунікації, фактично репрезентуючи Україну на міжнародному рівні;

– *по-третє*, враховуючи вищесказане, можна припустити, що саме молодь, особливо добре освічена молодь, у недалекій часовій перспективі втілюватиме власні ціннісні орієнтири й соціально-статусні очікування в реальні життєві практики, а тому, вивчаючи ціннісні орієнтації молоді, ми здійснюємо «стрибок у майбутнє»; належне розуміння ціннісних орієнтацій і соціально-статусних очікувань цієї групи дає змогу певною мірою прогнозувати тенденції майбутнього соціального розвитку.

З огляду на поточні реалії сьогодення, масштабну трансформацію сучасних суспільств у напрямі формування єдиного, глобального, за влучним визначенням Ч. Майєра, «посттериторіального світу»,

предметом дослідження є соціальні ідентичності підліткової молоді, особливо їхня зумовленість факторами міжкультурної комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. По-перше, стосовно поняття ідентичності. На наш погляд, доволі влучною дефініцією тут може слугувати визначення, напрацьоване в раках нещодавно зорганізованої Соціологічної асоціацією України на базі Ужгородського національного університету школи конференції, присвяченої саме проблематиці ідентичності «Різні рівні: ідентичності в полікультурному суспільстві» [5]. Зокрема, одна з робочих груп заходу (у складі Д. Бойко, О. Дубина, О. Петренко й авторки публікації) пропонує, спираючись на теоретико-методологічні розробки В. Арбеніної, визначати ідентичність як об'єктивну та суб'єктивну належність індивіда до групи чи спільноти, яка реалізується в соціальних практиках, тоді як процес ідентифікації – це процес (само)включення індивіда в соціальну категорію, що відбувається на інституційно-процесуальному, когнітивному, афективному та діяльнісному рівнях.

По-друге, беручи до уваги інтенсивність і характер комунікаційних і міграційних процесів на теренах Центральної та Східної Європи, на наш погляд, саме вже згадуване в цій публікації поняття «перехідного прикордоння» найбільш повно відображатиме умови тих процесів, що мають місце в цьому регіоні, на теоретичному рівні, визначаючи його як «простір поділів та контактів – реальних та уявних водночас» [3]. «Кордон – це не лише територіальне поняття, це наповнений різноманіттям соціальний простір, принциповими параметрами якого є цілісність і соціальна взаємодія», – зазначає К. Хаусхофер [6, с. 247], додаючи, що «всюди, де хотілося б ретельно провести кордон, ми бачимо не лінії, а тільки зони, пояс самостійного життя, переповнений боротьбою» [6, с. 245].

По-третє, сутність і специфіку процесів, що відбуваються на теренах прикордоння Східної та Центральної Європи, певною мірою пояснюють теорії Дж. Александера [7], П. Штомпки [8], позаяк культурна травма, спричинена досвідом перебування окремих країн регіону в складі СРСР, повсякчас фіксується на рівні емпіричних даних найрізноманітнішого змісту (йдеться про амбівалентність ціннісного дискурсу), і наші дослідження не становлять винятку в цьому сенсі.

Амбівалентність ціннісного дискурсу спільнот прикордоння Східної та Центральної Європи, мабуть, варто розглядати в руслі нещодавно оприлюдненої Я. Грицаком ідеї (під час III Форуму десятиліття: громадян-

ське суспільство в країні, що трансформується (Харків, 24–26 квітня 2018)). Зокрема, дослідник наголошував, що конфліктність аксіодискурсу в умовах транзитних суспільств є радше не ознакою суперечливості чи розлому в структурі ціннісних орієнтацій, а способом пристосування, формою самозбереження й виживання в умовах кризового суспільства, адже «амбівалентність завше є ознакою тих суспільств, які мали глибоку травму в минулому, вони бояться вибирати, а тому поєднують те, що назагал є непоєднуваним» [9].

По-четверте, беручи до уваги те, що комунікативні практики підліткового покоління переважно опосередковані онлайн-інструментами комунікації, ми звернулися до робіт дослідників, які вивчають суспільство крізь призму посттериторіальних спільнот [10; тощо], а також до праць авторів, які аналізують прикордоння в сенсі простору міжкультурної комунікації [11; тощо] задля окреслення особливостей комунікативних практик досліджуваної соціально-демографічної групи.

Постановка завдання. Мета статті полягає у виявленні особливостей впливу фактору міжкультурної комунікації на формування набору ідентичностей молоді Прикарпаття в контексті міжкультурних комунікацій прикордоння Східної та Центральної Європи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж удатися до безпосереднього викладу емпіричних результатів досліджень, звернемося до деяких теоретичних зауваг. Так, вивчаючи міжкультурну комунікацію як предмет міждисциплінарного теоретизування, становлення якого відбулося в 50-х роках ХХ століття, головно завдяки роботі американського антрополога Е. Хола «Беззвучна мова» (1959), набуло наукового продовження в дослідженнях Г. Хофстеде, Г. Тріандіса та інших, ми дійшли висновку, що під поняттям «міжкультурна комунікація» варто розуміти «процес синхронної взаємодії на мікро-, мезо- та макросоціальному рівнях, який зумовлюється індивідуальними та суспільними потребами, цінностями та настановами та виявляється на когнітивному, емоційному та діяльнісному рівнях тієї чи іншої соціокультурної системи (соціуму в цілому чи окремих соціальних груп, регіональних спільнот тощо)» [12, с. 88].

Отже, проаналізуємо ідентичність учнів випускних класів закладів загальної та середньої освіти в контексті складників аксіодискурсу й міжкультурної комунікації як чинника формування ціннісних орієнтацій і соціально-статусних очікувань молоді прикордоння Східної та Центральної Європи. Емпіричну основу цієї публікації становлять

результати соціологічного дослідження учнів випускних класів закладів загальної середньої освіти територіальної громади обласного центру Прикарпаття¹.

Індикатор самозарахування випускників Івано-Франківських шкіл до тих чи інших спільнот продемонстрував чи не найцікавіші в рамках цього дослідження результати (рис. 1), а саме: на тлі загалом прозахідної світоглядної орієнтації простежуємо й елементи пострадянської ідентичності, позаяк частина респондентів (3%) зазначила, що поміж інших належностей також вважають себе й мешканцями СРСР.

Привертає увагу той факт, що політико-ідеологічна належність фактично не становить консолідуючого фактору у сприйнятті випускників м. Івано-Франківська, адже лише 5,5% респондентів співвіднесли себе зі спільнотою людей близьких їм політичних поглядів, проте саме громадянська належність посідає першу

позицію чисельності сумарних виборів (63,3%) старшокласників Івано-Франківська.

Релігійна належність є вагомим консолідуючим фактором п'ятої частини Прикарпатських підлітків (21,5%). Звертаємо увагу на те, що вона фактично різниться від декларативного рівня релігійності (дві третини респондентів ствердно відповіли, що вважають себе віруючими людьми [13]).

Вікова належність виявилася фактично настільки ж вагомою, як і релігійна, а саме: 21,6% респондентів зарахували себе до цієї соціально-демографічної групи, що, вочевидь, може мати пояснення з погляду психологічних особливостей цього періоду соціалізації та підтверджується також тим, що спільнота друзів виявилася в сприйнятті учнівської молоді вагомішою, ніж родина із суттєвою різницею в чисельності виборів (51,3% зарахували себе до спільноти друзів, тоді як ідентифікують себе як представників власних родин 42% опитаних). Звідси

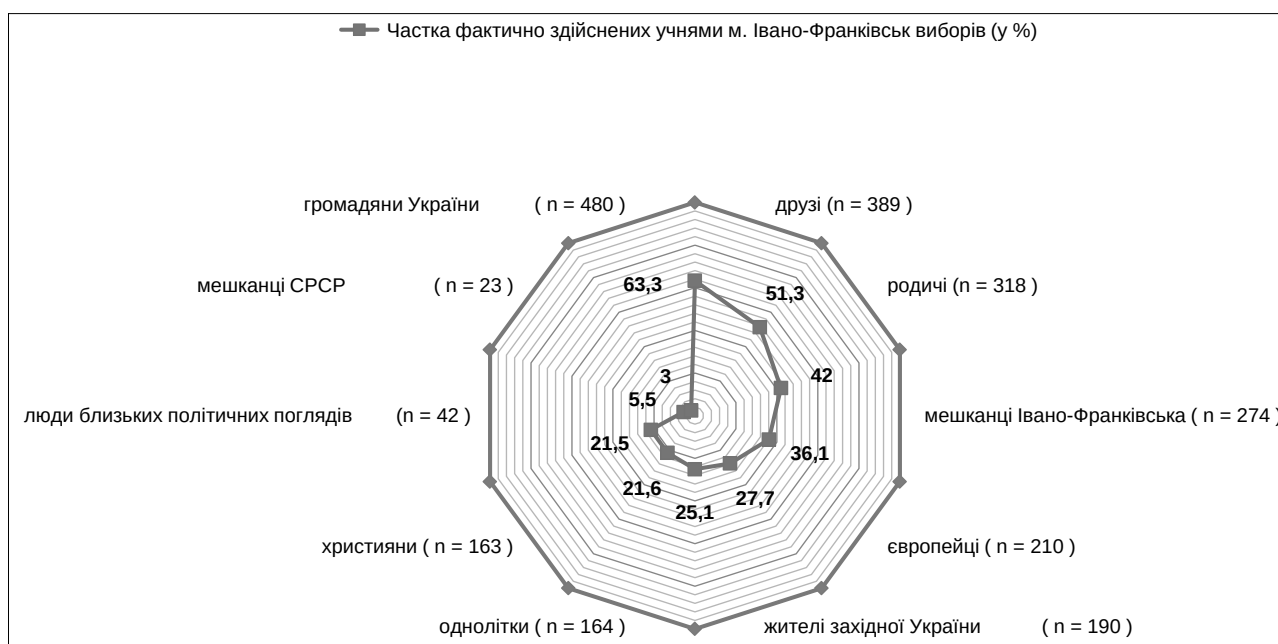

Рис. 1. Відповіді на запитання множинного вибору «Кожен із Нас належить до різних спільнот, про які може сказати: «Це – Ми». Укажіть будь ласка, які з таких «Ми» найважливіші для Вас особисто?» (n = 774; у %)

Довідка: соціологічне дослідження підліткової молоді територіальної громади м. Івано-Франківська здійснене наприкінці 2014 – на початку 2015 років (у рамках угоди про співпрацю між Головним управлінням освіти і науки Івано-Франківської обласної державної адміністрації та Прикарпатським національним університетом (25-С/12) а також у рамках угоди про співпрацю між Управлінням освіти і науки виконавчого комітету Івано-Франківської міської ради та Прикарпатським національним університетом (2-С/12), за підтримки Канадського інституту українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies of University of Alberta)). До участі в опитуванні запрошено всіх учнів випускних класів, опитування мало суцільний характер, поряд із тим у ньому не взяли участі ті учні, котрі з певних причин не відвідували програму навчання на момент проведення польового етапу чи з особистих міркувань не виявили бажання взяти участь в опитуванні. У зв'язку з цим рівень досягнення цільової групи становить 68,7%. Массив даних становить 774 одиниці аналізу. Статистична похибка (з імовірністю 0,95) не перевищує 1,98%. Загалом в опитуванні взяли участь 28 шкіл міста.

Окрім Канадського інституту українських студій університету Альберти, який забезпечив грантову підтримку проекту, висловлюємо подяку студентам-практикантам 2014/2015 та 2015/2016 навчальних років напряму підготовки 6.030101 – «Соціологія» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, які долучилися до польового етапу реалізації опитування й узяли активну участь у формуванні масиву даних; студентам напряму підготовки 6.020301 – «Філософія» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника аналогічних років, допомога яких є суттєвим внеском на етапі формування зведеного масиву даних щодо обробки відкритих запитань опитувальника, а також особисто тодішньому аспіранту кафедри філософії та соціології А. Джигіті за суттєвий організаційний внесок у реалізацію опитування. Крім цього, висловлюємо вдячність Центру практичної психології та соціальної роботи Департаменту освіти та науки Івано-Франківської міської ради, який у рамках згадуваних угод про співпрацю забезпечив організаційний супровід та інституційне сприяння проведення цього опитування на теренах обласного центру Прикарпаття.

підтвердження тези про значимість, вагомість «груп рівних» для підліткового покоління.

Регіональна належність є важливою приблизно для четвертої частини респондентів (25,1%); належність до територіальної громади обласного центру Прикарпаття є вагомим спільнототворюючим чинником для більше ніж третини опитаних (36,1%). Свою належність до європейського простору відзначили 27,7% опитаних.

Звернувшись до матеріалів опитувань Інституту соціології НАН України [14], розуміємо, що прикарпатські підлітки відрізняються від суспільства власного дорослішання за низкою індикаторів. По-перше, громадянська ідентичність молодих прикарпатців вагоміша, ніж для мешканців країни загалом, так само як регіональна й територіальна належність. Натомість політико-ідеологічна належність є вагомішим консолідуючим чинником по Україні загалом, лише чисельність виборів релігійної належності є приблизно однаковою в підлітків Прикарпаття, з одного боку, та мешканців України – з іншого. Родинна належність і солідаризація зі спільнотами друзів також є приблизно однаковою в обох випадках.

Зважаючи на контраверсійність набору ідентичностей підліткової молоді прикордоння Східно-Центральної Європи та, зокрема, й підлітків Прикарпаття, зупинимось на цих питаннях докладніше. Так, ми припускаємо, що амбівалентність простору ідентичностей значною мірою зумовлена, по-перше, циркуляційним характером життєвого циклу значної частини мешканців регіону. Так, відомо, що значна частина мешканців Прикарпаття постійно чи тимчасово перебуває поза межами країни громадянства, а отже, соціальні практики підліткового покоління обласного центру Прикарпаття значною мірою зумовлені досвідом міжкультурної комунікації, заробітчанськими практиками їхніх близьких, родичів, знайомих, а тому ідентичності досліджуваної нами соціально-демографічної групи доречно трактувати в руслі концепту прикордоння й у контексті новітніх підходів інтерпретації сучасного суспільства, зокрема в рамках концепту «посттериторіального світу» (Ч. Майер) [10]. «Тепер ми всі – мігранти, – цілком доречно зазначає Е. Гідденс в одному зі своїх інтерв'ю, додаючи: – ... незалежно від того, ми переміщаємося фізично з однієї частини світу до іншої чи ні, завдяки цифровим технологіям ми повсякденно взаємодіємо з множиною культур і думок. Відстань більше не є перешкодою для комунікації, керованої широкою експансією комп'ютерних технологій» [15]. Ці тенденції особливо помітні на територіях прикордоння і ще більш колоритно вирізняються, коли мова йде про підліткову соціально-демографічну групу. Так, за даними нашого опитування,

45,5% опитаних зазначили, що отримують важливу інформацію саме із соціальних медіа [16], що, безумовно, суттєво вирізняє цю соціально-демографічну групу з-поміж інших.

По-друге, саме новітні комунікативні технології сприяють одночасній включеності підліткового покоління до дискурсів різного порядку, часто взаємовиключаючих, що проявляється згодом на рівні набору ідентичностей, де водночас підтримуються взаємовиключаючі належності. У цьому сенсі релевантною пояснювальною моделлю, мабуть, може слугувати робота засновника та виконавчого директора Всесвітнього економічного форуму проф. К. Шваба, присвячена осмисленню ключових технологічних революцій, завдяки яким докорінно змінювалися типи суспільств, їхня соціальна структура й інституційні порядки. Дослідник наголошує, що попередні промислові революції звільнили людство від необхідності застосовувати фізичну силу у виробничих процесах, зробили можливим масове виробництво найрізноманітніших товарів і принесли цифрові можливості мільярдам людей. Проте ця, четверта, на думку дослідника, промислова революція принципово відрізняється від попередніх. Вона характеризується цілою низкою нових технологій, які об'єднують фізичні, цифрові та біологічні світи, впливаючи на всі дисципліни й науки водночас, а також економіку та промисловість. Ця революція ставить людину перед необхідністю відповісти на низку складних питань і залишає її перед необхідністю переосмислення питання про те, а що ж означає бути людиною в умовах нових індустрій технологічної революції четвертого покоління [11]. Автор праці наголошує, що ключовим рушієм технологічної революції четвертого покоління стало не саме стрімке нарощування інформаційного потенціалу суспільств, а його наслідок – докорінна зміна способів і каналів комунікації. Комунікативні практики підліткового покоління, вочевидь, принципово різняться від способів комунікацій осіб середнього та похилого віку як в Україні, так і у світі загалом, формуючи нові простори комунікації, докорінно змінюючи способи організації й функціонування соціальних спільнот, інститутів та організацій.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, з огляду на викладене вище, можемо констатувати таке:

1. Можливості й практики міжкультурної комунікації (а саме просторово незалежні сучасні засоби спілкування, як-от можливості інтернет-комунікації) суттєво впливають на формування набору соціальних ідентичностей підліткової молоді прикордонного регіону Східної та Центральної Європи, формуючи постнаціональні, крос-територіальні соціальні групи і спільноти із циркуляційним характером життєвого циклу особистості їхніх учасників,

що суттєво відображається на мікро- мезо- й макрорівнях функціонування соціальної системи країни громадянства представників цих спільнот, докорінно змінює принципи інституційного регулювання регіону.

2. Простір ідентичностей досліджуваних нами учнів випускних класів закладів загальної та середньої освіти засвідчує релевантність теорій Дж. Александера, П. Штомки в частині культурної травми країн пострадянського простору, адже проведені дослідження виявили, що в структурі ідентичностей паралельно співіснують дискурси антитетичних аксіологічних порядків (як-то одночасне самозарахування до спільнот СРСР і фактично незалежної вже України);

3. Амбівалентність ціннісного дискурсу (переважно характерна для суспільств, що мали травматичну історію) простежується також і на рівні ідентичностей підліткового покоління, хоча досліджувані нами респонденти вже народилися в незалежній Україні, що, на наш погляд, може бути пояснено в рамках теорії Є. Еріксона в частині соціально-статусної та рольової дифузії суспільства стосовно простору ідентичностей підлітків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Де хочуть жити українці? / Соціологічна група «Рейтинг» (Rating Group Ukraine). URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/gde_hotyat_zhit_ukraincy.html (дата звернення: 19.03.2018).

2. Erikson Erik H. *Childhood and Society: the Landmark Work on the Social Significance of Childhood*. United States of America: New York – London: W-W-Norton (Copyright 1950, 1963 by W.W. Norton&Company, Inc.). 1993. 448 p.

3. CFA: Summer School “Borderlands Studies in East Central Europe and the Black Sea Region”. Center for Interethnic Relations Research in Eastern Europe. URL: <https://ethnickh.wordpress.com/2018/02/08/cfa-borderlands-2018eng/> (citation date: 20.05.2018.)

4. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / за ред. В.Л. Арбеніної, Л.Г. Сокурянської. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. 520 с.

5. Школа молодого соціолога / Факультет суспільних наук Ужгородського національного університету. URL: <http://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/Shkola-molodogo-sotsiologa.htm> (дата звернення: 20.05.2018).

6. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении. Классика геополитики,

XX век / сост. К. Королев. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 227–598.

7. Александер Д. Культурная травма и коллективная идентичность. Социологический журнал. 2012. № 3. С. 5–40.

8. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе. Социологический журнал. 2001. № 2. С. 3–12.

9. Грицак Я. Трансформація цінностей в Україні. Матеріали III Форуму десятиліття: громадянське суспільство в країні, що трансформується (Харків, 24–26 квітня 2018). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3D4sTuQIDX0> (дата звернення: 27.04.2018).

10. Charles S. *Once Within Borders Territories of Power, Wealth, and Belonging since 1500*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press. 2016. 416 p.

11. Schwab K. *The Fourth Industrial Revolution: 1st Edition*. New York: World Economic Forum. 2016. 184 p.

12. Максимович О.В. Міжкультурна комунікація як предмет міждисциплінарного теоретизування. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2017. Вип. 39. С. 85–90.

13. Максимович О.В. Афективні компоненти аксіодискурсу, суб'єктивність та релігійні переконання підліткової молоді Прикарпатського регіону. Габітус: науковий журнал. Одеса: «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2018. Вип. 6. С. 64–70.

14. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2016 (таблиці підготовлені канд. соц. наук М.А. Паращевиним). URL: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf> (дата звернення: 01.08.2018).

15. Giddens: We are Suffering from ‘Cosmopolitan Overload’ and a Huge Task Lies Before Us – to Create Responsible Capitalism (Posted on November 15, 2017 by Oleg Komlik). *Economic Sociology and Political Economy: The Global Community of Researchers, Students and Activists interested in Economic Sociology and Political Economy* (by Oleg Komlik). URL: <https://economicsociology.org/2017/11/15/giddens-we-are-suffering-from-cosmopolitan-overload-and-a-huge-task-lies-before-us-to-create-responsible-capitalism/> (citation date: 12.02.2018).

16. Максимович О. Вільний час та дозвілля підліткової молоді Прикарпатського регіону (за результатами опитування учнів випускних класів закладів загальної середньої освіти). *Грані*. 2018. № 21 (8). С. 40–50. URL: <https://doi.org/10.15421/1718101>.